

Maxsus ta’limda nutq rivojlantirishning bosqichli tizimi

Saipova Hilola Abduhamitovna
Inklyuziv ta’lim kafedrası dotsenti
saipovahilola3@gmail.com

Annotatsiya. aqli zaif boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kompozitsion bog‘lanishli nutqini shakllantirish izchil, bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan jarayon bo‘lib, ularni besh asosiy bosqichlari mavjud. Har bir bosqich o‘ziga xos maqsad, mazmun, usullar va kutilayotgan natijaga ega. Bosqichlar o‘rtasida qat’iy chegara yo‘q – ular bir-biriga silliq o‘tadi va oldingi bosqichda egallangan ko‘nikmalar keyingi bosqichda mustahkamlanadi va rivojlantiriladi.

Kalit so‘zlar: nutq, kompozitsiya, mezon, rivojlanish, leksik, Grammatik.

Аннотация. Формирование составной связной речи у умственно отсталых учеников начальной школы представляет собой последовательный, поэтапный процесс, включающий пять основных этапов. Каждый этап имеет свою цель, содержание, методы и ожидаемый результат. Между этапами нет строгих границ — они плавно перетекают друг в друга, а навыки, приобретенные на предыдущем этапе, укрепляются и развиваются на следующем.

Ключевые слова: речь, композиция, критерий, развитие, лексический, грамматика.

Abstract. The formation of composite connected speech of mentally retarded primary school students is a consistent, step-by-step process, which includes five main stages. Each stage has its own goal, content, methods and expected result. There is no strict boundary between the stages - they smoothly pass into each other, and the skills acquired at the previous stage are strengthened and developed at the next stage.

Keywords: speech, composition, criterion, development, lexical, Grammar.

Kirish.

M.F.Gnezdilov maxsus ta’limda nutq rivojlantirishning bosqichma-bosqich tizimini asoslab, har bir bosqichning avvalgisiga tayanishi va keyingisiga zamin tayyorlashi zarurligini ta’kidlagan. Gnezdilovning fikricha, aqli zaif o‘quvchilar bilan ishlashda bosqichlar orasidagi o‘tish sog‘lom bolalarga nisbatan ancha sekin kechadi va har bir bosqichda ko‘proq takrorlash talab etiladi. Biz olimning bu tamoyiliga to‘liq qo‘shilamiz va o‘z tizimimizda har bir bosqichga yetarli vaqt ajratish va keyingi bosqichga o‘tish uchun aniq mezonlar belgilash zarurligini ta’kidlaymiz.

Birinchi bosqich – tayyorlov bosqichi

Maqsadi: O‘quvchilarning nutqiy faoliyatga tayyorligini shakllantirish, so‘z boyligini oshirish va oddiy gaplar tuzish ko‘nikmasini rivojlantirish.

Mazmuni: Bu bosqichda asosiy e'tibor leksik va grammatik komponentlarga qaratiladi. O'quvchilar kundalik hayotda eng ko'p ishlatiladigan so'zlarni – oila a'zolari nomlari, uy-ro'zg'or buyumlari, maktab jihozlari, kiyim-kechak, ovqat nomlari, harakatlar va oddiy sifatlar – o'rganadilar. Grammatik jihatdan, o'quvchilar ikki so'zli ("Ona keldi"), uch so'zli ("Ona uyga keldi") va to'rt so'zli ("Ona katta uyga keldi") gaplar tuzishni mashq qiladilar. Usullar: Predmetli rasmlar asosida so'z o'rgatish, gap sxemalari bilan ishlash, o'qituvchi namunasini takrorlash, predmet va rasmlarni nomlash mashqlari. Masalan, o'qituvchi olma rasmini ko'rsatib, "Bu olma. Olma qizil. Olma shirin" deydi. O'quvchi har bir gapni takrorlaydi. Keyingi mashg'ulotda o'quvchi mustaqil ravishda "Bu olma", "Olma katta" deb gaplar tuzadi.

Ikkinchi bosqich – elementar bog'lanish bosqichi

Maqsadi: O'quvchilarning ikki va undan ortiq gaplarni bog'lab aytish ko'nikmasini shakllantirish.

Mazmuni: Bu bosqichda o'quvchilar gaplararo bog'lanish vositalarini – "va", "keyin", "ham" bog'lovchilarini o'rganadilar va 2-3 gapdan iborat kichik matn parchalari tuzishni mashq qiladilar. Asosiy mashq turi – syujetli rasmlar seriyasi asosida gaplar tuzish. Masalan, ikki rasmi seriya: 1-rasm – bola qo'lini yuvmoqda; 2-rasm – bola ovqat yemoqda. O'quvchi: "Bola qo'lini yuvdi. Keyin bola ovqat yedi." Bu bosqichda kompozitsion tuzilma hali alohida o'rgatilmaydi, lekin voqealar ketma-ketligi bo'yicha gaplar tuzish orqali matnning mantiqiy izchilligiga asos yaratiladi.

Usullar: Syujetli rasmlar seriyasi bilan ishlash (2-3 rasm), gaplarni bog'lovchilar yordamida birlashtirish mashqlari, o'qituvchi boshlab bergan gapni davom ettirish, juft gaplar tuzish mashqi. Bu bosqichda o'quvchilarga eng avvalo "keyin" bog'lovchisi o'rgatiladi, chunki u vaqt bo'yicha ketma-ketlikni ifodalaydi va aqli zaif bolalar uchun eng oson tushuniladi. So'ng "va" bog'lovchisi, keyin "ham", "lekin" bog'lovchilari qo'shiladi.

A.R.Luriya ta'kidlaganidek, gaplararo bog'lanish – bu nafaqat grammatik hodisa, balki tafakkurning mantiqiy operatsiyalarini aks ettiruvchi psixologik jarayondir. Aqli zaif bolalarda mantiqiy operatsiyalarning buzilganligi sababli, gaplararo bog'lanishni o'rgatish alohida uzoq va tizimli mashg'ulotlarni talab etadi. Biz Luriyaning bu fikrini amaliy tajribamizda to'liq tasdiqladik – gaplararo bog'lanish ko'nikmasining shakllanishi aqli zaif o'quvchilarda eng qiyin va uzoq davom etadigan jarayonlardan biri ekanligi aniqlandi.

Uchinchi bosqich – kompozitsion tuzilmani o'rgatish bosqichi

Maqsadi: O'quvchilarning matnning uch qismli kompozitsion tuzilmasini tushunish va qo'llash ko'nikmasini shakllantirish.

Mazmuni: Bu bosqich tadqiqotimizning kalit bosqichi bo'lib, unda o'quvchilarga matn tuzilmasining "Boshi – O'rtasi – Oxiri" modeli vizual vositalar yordamida o'rgatiladi. Rangli signal kartochkalar tizimi qo'llaniladi: yashil kartochka – hikoyaning boshlanishi ("Kim haqida?", "Qachon?", "Qayerda?"); sariq kartochka – hikoyaning davomi ("Nima bo'ldi?",

"Keyin nima bo‘ldi?"); qizil kartochka – hikoyaning tugashi ("Qanday tugadi?", "Nima bilan yakunlandi?").

Masalan, "Maktabda" mavzusida o‘quvchi quyidagi matnni tuzadi. Yashil kartochka asosida: "Bugun ertalab men maktabga bordim." Sariq kartochka asosida: "Birinch darsda biz rasm chizdik. Keyin matematika darsida raqamlarni o‘rgandik. Tanaffusda do‘stim bilan o‘ynadik." Qizil kartochka asosida: "Maktab tugadi va men uyga qaytdim. Bugungi kun juda yaxshi o‘tdi." Bu misolda matnning aniq kompozitsion tuzilmasi ko‘rinadi: kirish (1 gap), asosiy qism (3 gap), xulosa (2 gap).

Sh.Sh.Shomaxmudova va Z.B.Azimovalar vizual signal tizimlarining aqli zaif o‘quvchilarning bilish faoliyatidagi rolini o‘rganib, rangli signallarning abstrakt tushunchalarni konkretlashtirishda samarali vosita ekanligi xulosasiga kelganlar¹. Biz olimlarning bu xulosasiga qo‘shimcha sifatida shuni aytmoqchimizki, rangli signal kartochkalar nafaqat abstrakt tushunchalarni konkretlashtiradi, balki o‘quvchining o‘z nutqini nazorat qilish – qaysi qismda ekanligini bilish va matn proporsiyalarini saqlash – qobiliyatini ham rivojlantiradi.

To‘rtinchi bosqich – mustahkamlash va kengaytirish bosqichi

Maqsadi: Egallangan kompozitsion ko‘nikmalarni turli mavzularga tatbiq etish va vizual tayanchdan bosqichma-bosqich voz kechish.

Mazmuni: Bu bosqichda o‘quvchilar oldingi bosqichda o‘rgangan uch qismli kompozitsion tuzilmani turli mavzularga tatbiq etadilar: "Mening oilam", "Mening do‘stim", "Yoqtirgan faslim", "Dam olish kuni", "Hayvonlar haqida" va boshqalar. Har bir mavzuda avval vizual tayanch (rangli kartochkalar) bilan, keyin faqat so‘zli reja bilan, nihoyat mustaqil ravishda matn tuziladi. Shuningdek, bu bosqichda qayta hikoyalash mashqlari ham keng qo‘llaniladi: o‘quvchi kichik hikoyani eshitadi va uni kompozitsion tuzilmani saqlagan holda qayta aytib beradi.

Bu bosqichda vizual tayanchdan voz kechish jarayoni ham muhim o‘rin tutadi. Biz buni uch qadamda amalga oshirishni taklif etamiz. Birinchi qadam: to‘liq vizual tayanch – rangli kartochkalar va rasmlar mavjud. Ikkinchi qadam: qisman vizual tayanch – faqat rangli kartochkalar mavjud, rasmlar olib tashlangan. O‘quvchi yashil, sariq va qizil kartochkalarni ko‘rib, ularning har biri uchun mos mazmunni mustaqil tuzadi. Uchinchi qadam: so‘zli reja – rangli kartochkalar ham olib tashlangan, faqat so‘zli reja ("Avval ayt...", "Keyin ayt...", "Oxirida ayt...") berilgan. Bu bosqichma-bosqich voz kechish jarayoni o‘quvchida mustaqillik ko‘nikmasini asta-sekin shakllantiradi, birdaniga vizual tayanchsiz qoldirilganda yuzaga keladigan stress va muvaffaqiyatsizlikni oldini oladi.

Beshinchi bosqich – ijodiy nutq bosqichi

Maqsadi: O‘quvchilarning mustaqil ijodiy nutqiy faoliyat ko‘nikmalarini shakllantirish.

¹ Sh.Sh.Shomaxmudova va Z.B.Azimova "Maxsus ta’limda zamonaviy texnologiyalar" (Toshkent: Turon-Iqbol, 2019, 138-bet)

Mazmuni: Bu bosqich eng yuqori daraja bo‘lib, unda o‘quvchilar tayyor mavzu, tasviriy rasm yoki hayotiy tajriba asosida mustaqil ravishda kompozitsion bog‘lanishli matn tuzadilar. Ularga vizual tayanch berilmaydi, lekin zarur hollarda o‘qituvchi yo‘naltiruvchi savollar berishi mumkin. Bu bosqichda o‘quvchilar nafaqat qayta hikoyalash, balki mustaqil hikoya tuzish, rasm bo‘yicha hikoya yozish va o‘z hayotidan voqea hikoyalash ko‘nikmalarini mashq qiladilar.

Xulosa qilib aytganda, kompozitsion bog‘lanishli nutq murakkab, ko‘p komponentli nutqiy faoliyat shakli bo‘lib, uning shakllanishi leksik, grammatik, kompozitsion, mantiqiy va kommunikativ komponentlarning yaxlit tizim sifatida o‘rgatilishini talab etadi. Har bir komponent o‘ziga xos bilim, ko‘nikma va malakalar tizimini o‘z ichiga oladi va maxsus o‘rgatish vositalarini talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati :

1. Vygotskiy L.S. Psixologiya razvitiya rebyonka. M.: Pedagogika, 1984.
2. Leontyev A.N. Faoliyat. Ong. Shaxs. M.: Politizdat, 1977.
3. Shomaxmudova R.Sh. Nutq rivojlanishida o‘yin faoliyatining ahamiyati. Ilmiy maqola, Toshkent, 2020.
4. Piaget J. The Psychology of the Child. New York: Basic Books, 1972.
5. Nazarova G.X. Maxsus pedagogika asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.